

PROFANACIJA DIOKLECIJANOVA GROBA PO AMIJANU MARCELINU (XVI, VIII, 3–7)

Joško Belamarić

UDK: 726.822(487.583Split)

Izvorni znanstveni rad

Joško Belamarić

Institut za povijest umjetnosti – Centar Cvito Fisković

Split

U članku se analiziraju povijesne okolnosti biznarnne priče Amijana Marcelina, čiji su se navodi uzimali samo kao dokaz da je Dioklecijan oktogonalni hram usred splitske građevine podigao kao mjesto svog trajnog počivališta i da je u njemu stvarno i pokopan. Amijan nam je, zapravo, opisao prvi sudski proces koji se 356. godine vodio u »Aspalatu«, koji je u to doba bio još uvijek neobična kombinacija imperijalne palače i državne tekstilne tvornice, te nam je dao izravan uvid u proces profanacije Dioklecijanovih uspomena u njegovoj palači i početke njene kristijanizacije.

U jednom koptskom tekstu iz 5. st. sačuvana je legenda koja sažima uzročno-posljedičnu vezu između neuspjeha tetrahijske vladavine Carstvom i još manje uspješnih persekucija kršćana, te Dioklecijanove abdikacije i Božje kazne koja je cara potom snašla. Scena je postavljena u njegovoj palači u Antiohiji, u koju provaljuje arkandeo Mihovil s vojskom anđela da ga sunovrate s trona:

»Njegova ga garda podigne, a Dioklecijan tada u velikoj jarosti prozbori: *Uz pomoć moga višnjeg boga Apolona, zatrt ću sav kršćanski rod... Misle oni da ću se zbog njihovih čarolija prepasti njihovog Boga i da ću ih prestati progoniti. Ne znaju da nema boga moćnijeg od Apolona ili Zeusa ili ostalih naših bogova, i to svakoga od njih...* Ali dok je ovo govorio, veoma se bahateći, Mihovil stavi po drugi put ruku na njegovo lice i preokrenu prijestol na nj. (...) Potom ga i oslijepi. Plemići i svi njihovi ridahu govoreći: *Što ti se dogodilo, o naš gospodine kralju.* Ali on je drhtao cijelim tijelom, pa krikne snažnim glasom: *Dozovite mi brzo Konstantina, jer mu je Kralj kršćana već predao kraljevstvo.* (...)

»Bestidni Dioklecijan« moli Konstantina, »kralja pravednika«, da mu oprosti što ga nije slušao kada ga je upozoravao da se kloni idola kako bi mu Bog kršćana mogao oprostiti. Generali i sluge iznesoše ga na koncu iz palače i odvedoše do vrata Antiohije, gdje ga ostaviše da prosi milostinju od prolaznika »do kraja svojih dana«. A na kraju svog života podigne oči nebu govoreći: *Jedan je bog kršćana!*¹

Legenda je nastala u koptskom ambijentu, u kojemu se i danas godine službeno broje unutar Ere mučenika koja počinje 20. XI. 284., dakle Dioklecijanovim ustoličenjem. Rječito nam priča o stavu koji su prema caru imali kasnoantička crkva i društvo. Spomenimo i da niz srednjovjekovnih gruzijskih reljefa sa sv. Jurjom na konju, ima prikaz Dioklecijana probodena svečevim kopljem namjesto azdaje. Ne čudi, dakle, što se u srednjovjekovnom Splitu htjelo zaboraviti da je car zadnje godine svog života proveo u svojoj splitskoj palači i da su njegovi zemni ostaci bili izloženi u mauzoleju, kasnijoj splitskoj katedrali.² Za lokalnu percepciju Dioklecijana, ništa ne govori jasnije od Tomina IV. poglavlja (*O zidanju građevine koja se zove Split*) koje počinje s uvjerenom konstatacijom kako je Dioklecijan »od svih svojih prethodnika bio najžešći progonitelj kršćana. Progonio je bez prestanka vjerne Kristu zvjerskom okrutnošću po čitavom svijetu i poput razjarenoga lava nije mogao krvlju kršćana zadovoljiti žeđ svoje pokvarenosti. Zbog njegovih pogubnih edikata svakodnevno su se ubijale tisuće kršćana, tako da se činilo da čitavom ljudskom rodu prijeti propast. Stoga su dvorjani savjetovali tiraninu povući tako okrutnu uredbu, kojom se svakodnevno ubija toliko ljudi, jer se treba bojati da neće imati komu vladati ako istrijebi čitav svijet.«³

Ranija povijest Splita čita se, prije svega, kao dijalog s njegovim antičkim supstratom, dijalog kršćanstva i poganstva, dijalog njegovih svetaca zaštitnika s poganskim idolima, razgovor koji se vodi u punoj svijesti i s fascinacijom, pa i onda kada se antika svjesno negira i radira. Obračun s Dioklecijanovim uspomenama bio je rezolutan. Za oltar sv. Dujma, zaštitnika grada Splita, u katedrali je postavljen kasnoantički sarkofag s prikazom Dobrog pastira. U njemu je pronađen drugi, manji sarkofag, iz 13. st., koji za donju stranu ima mramornu ploču s

¹ H. A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*. Johns Hopkins Un. Press, Baltimore and London 2000., 162-163. Za nekoliko još bizarnijih priča po kojima je Dioklecijan čak rodod Egiptanin (koji, na primjer, svojom frulicom čini da plešu koze koje čuva...) vidi: E. O. Winstedt, »Some Coptic Legends about Roman Emperors«, *The Classical Quarterly* 3, 1909., 218-222.

² Najstariji poznati pisac koji izravno spominje splitsku katedralu i baš kao grobnicu Dioklecijanovu bio je Konstantin Porfirogenet (949.). On među sačuvanim građevinama u nekadašnjoj carskoj palači navodi »hram svetoga Dujma, u kome leži sam sv. Dujam, gdje je ležao car Dioklecijan« (DAI 29). Adam Parižanin koji je koncem 11. st. sastavio život sv. Dujma nazvao ju je: *templum olim Iovi dicatum*, što će opetovati hagiografi i kasniji pisci (kod Tome kroničara – *templum Iovis*, u pjesnika Marulića – *templum Iovi quondam sacrum*).

³ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prosvjećenika*; predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija »Toma Arhidakon i njegovo djelo«, Radoslav Katičić, Split 2003., 17. Vidi i: N. Cambi, »Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača«, *Starohrvatska prosvjeta* 30, 103-112.

jedva čitljivim ostacima antičkog reljefa koji je prikazivao tauroboliu.⁴ Rimski reljef s prikazom ritualnog žrtvovanja bika očito je savjesno otučen (jer se smatralo da je vezan uz Dioklecijana) i posve svjesno stavljen pod relikvije tijela lokalnog mučenika, da na taj način svjedoči trijumfu sveca nad poganskim carem i pobjedu kršćanske vjere nad rimskim ritualima.

Još za života, 311. godine, kada su careva žena Priska i kći Valerija iz ni-komedijske palače poslani u egzil, Dioklecijan je doživio *damnatio memoriae*. Konstantin je mnoge od njegovih kipova dao uništiti zajedno s likovima Maksimijana, njegova brata u oružju i carskoj časti, koji je na kraju u srpnju 310. morao počiniti samoubojstvo u Marseillesu. Galerije, Dioklecijanov zet, kojeg je ostavio za nasljednika, umire u strašnim mukama. Svi ti, za njega toliko uznemiravajući događaji mogli bi eventualno potvrditi Laktancijevu tvrdnju (u *De mortibus persecutorum*, djelu pisanom oko 314./315.), da se car ubio – smatra se 3. prosinca te iste 311., 312. ili 313. godine, makar toj vijesti proturječe neki drugi izvori koji upućuju istom na 316. godinu.⁵

Kao i kod tolikih pitanja vezanih uz Dioklecijanovo rođenje, ime, podrijetlo, obrazovanje, djelo, abdikaciju i status koji je imao nakon povlačenja s trona, vijesti o njemu i kad dolaze od suvremenika i svjedoka posve su kontradiktorne, jer su u pravilu obojene pristranošću. O okolnostima Dioklecijanova povlačenja i njegova kraja možda najviše govori činjenica da je zadnjih desetak godina života u Splitu proveo bez svoje supruge Priske i jedine kćerke Valerije. Na koncu života piše očajnička a uzaludna pisma nasljednicima, u nadi da će ženi i kćerki spasiti život, podsjećanjem na svoj davni autoritet. Laktancije (M. P. 15. I) veli da je Dioklecijan na početku Velike Persekucije tražio od žene i kćerke da prinesu žrtvu bogovima, što se često uzimalo za dokaz njihovog kriptokršćanstva, zbog čega bi bile na kraju i pogubljene.⁶ Sam Dioklecijan izvršio bi, progonjen savješću, samoubojstvo. Mogla bi to, međutim, biti karakteristična kršćanska konstrukcija. Maksencije bi, po sličnom stereotipu, nakon poraza na Milvijskom mostu ujahao u Tiber pod oklopmom i sam se utopio.

⁴ I. Fisković, »O primjerima „damnatio memoriae“ iz hrvatske baštine«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24, Zagreb, 2008., 483-484.

⁵ Laktancije Dioklecijanovu smrt smatra izravnom posljedicom *damnatio memoriae* kojom je udaren Maksimijan. Njegove su statue i ikone maknute s počasnih mjesta, a gdje god su ih pratile Dioklecijanove, slijedile su istu sudbinu. Dogodilo se to 311./312., malo prije Maksencijeva poraza na Milvijskom mostu 28. X. 312., pa T. D. Barnes pretpostavlja da je Dioklecijan umro na 3. XII. 311. ili još vjerojatnije 3. XII. 312. godine (T. D. Barnes, *Early Christianity and the Roman Empire* [Variorum Reprints], London. 1984., 35). Vidi, međutim, i novo, zaista uvjerljivo tumačenje datuma smrti koju N. Cambi fiksira u 316. godinu. To mišljenje potkrepljuju interpretacija »konca životnog romana« Priske i Valerije, kao i pronalazak papirusa koji Dioklecijanov kraj stavlja na 3. XII. 316. godine. (N. Cambi u komentarima na Laktancija: Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtna progonitelja* (predgovor i bilješke N. Cambi, prev. N. Cambi i B. Lučin), Književni krug Split. 2005., 17-18, 178. Konsekvencije su dalekosežne: Laktancijev rukopis ne bi mogao biti objavljen prije tog datuma. Teško bi, naime, bilo vjerovati – bez obzira na sve stilske efekte koje je, poznato je, tražio – da bi pokopao živa čovjeka, ili da bi Dioklecijanova smrt prošla nezapaženo na Konstantinovu dvoru, gdje je Laktancije djelovao.

⁶ R. Lane Fox je oprezniji, veleći da se od njih kao od najprominentnijih žena poganskog društva tražio primjer. Vidi: R. L. Fox, *Pagan and Christians*, London 1989., 609.

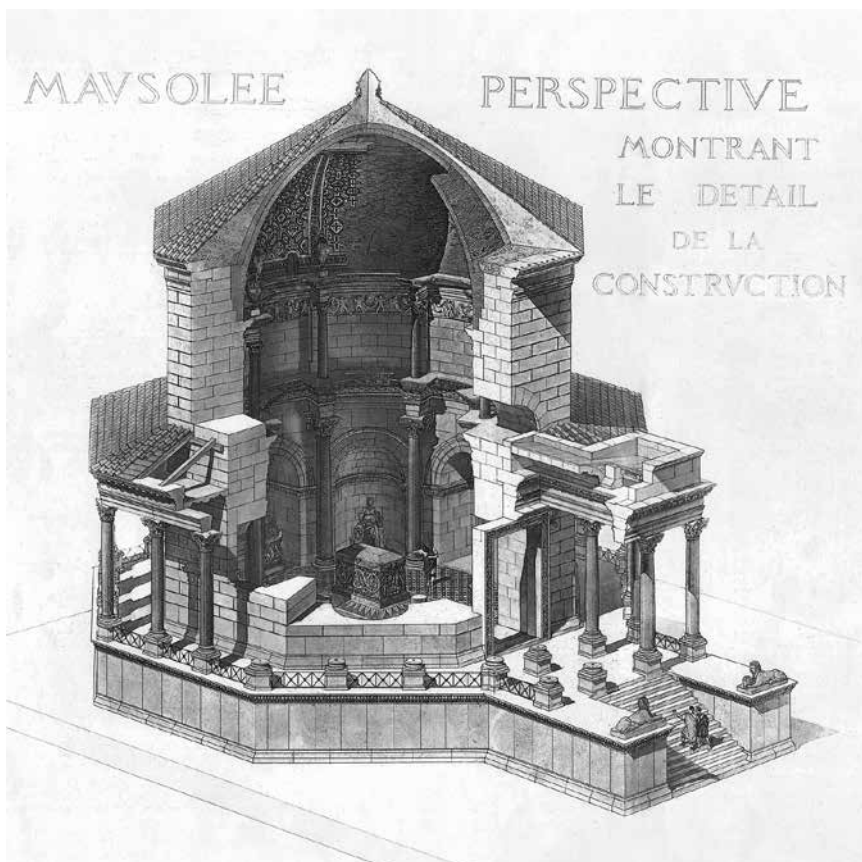
Rijetki su oni koji poput Eutropija misle da je starost proveo u slatkoj dokolici ili da je umro naravnom smrću. Laktancije, živeći u ambijentu Dioklecijanova i potom Konstantinova dvora, najbliži događajima a najdalji po empatiji prema Dioklecijanu, pripovijeda da je car umro od gladi i žalosti sit života: ... *uz provale plača bacao se čas na ležaj čas na zemlju. Tako ga je, nakon što je dvadeset godina bio najsretniji vladar* (zbraja mu, dakle, godine do progona), *Bog ponizio kukavnim životom, udarivši ga nevoljama, te je zamrzio život i konačno izdahnuo od gladi i tjeskobe*. Euzebij, biskup u Cezareji (265. – 340.), na jednom mjestu veli da je Dioklecijan poludio, drugdje da je umro rastočen od dugotrajne bolesti i od tjelesne slabosti. Anonimni autor *Sažetka o carevima (Epitome de Caesaribus)* s konca 4. st., pripovijeda da se otrovao u 68. godini života i da je gotovo devet godina proveo u svojstvu privatne osobe, što bi govorilo da je umro prije svibnja 314., dakle vjerojatno u prosincu 313. godine. Gelazije iz Cezareje (oko 395.) piše u prilično konfuznoj formi da je Senat, kada su se Dioklecijan i Maksimijan odlučili vratiti na prijestolje, osudio obojicu na smrt! (Ivan iz Nikeje čak pretpostavlja da je Senat prognao Dioklecijana nakon abdikacije!). Teofan (566. – 581.) pak piše: *Te godine ozlovoljeni povukoše se u privatni život i odrekoše se prijestolja Dioklecijan i Maksimijan Herkulije. A Dioklecijan je kao privatni čovjek živio u svom rodnom gradu Saloni u Dalmaciji*, a Uskrsna kronika (*Chronicon Paschale*), 629. g., da je umro od hidropizije – vodene bolesti – što bi eventualno moglo odgovarati crtama njegova splitskog portreta, isklesana možda pri dovršetku rada na mauzoleju, kada je car već bio u Splitu.⁷ Leon Gramatik (10. st.) veli da je umro od grozne, ali naravne smrti, Suida (10. st.) da se objesio, a Cedren (12. st.) pripovijeda da mu sagnjiše grlo i jezik, te da je dušu izbacio zajedno s jezikom i velikom množinom crvi i krvi (što će se, vjerojatno, prije odnositi na Galerija).⁸

Samoubojstvo kojemu je navodno pribjegao na prvi pogled ne bi bilo u suglasju s glasovitim *bon motom* koji ga prikazuje kao cara-vrtlara, u idiličnoj slici filozofa koji bi se vlastitom voljom izvukao iz konfuzije dnevnih političkih poslova. No previše je vanjskih zlokobnih znakova do njega dolazilo da bi ih oronuli starac, jednom nogom već gotovo s onu stranu groba, mogao pretrpjeti. Bilo bi posve u duhu Marka Aurelija, kojega je želio nasljedovati, pa i u duhu njegove navodno svojevjerne abdikacije, da se sam svojom voljom ukloni sa scene.

Ma koliko bile nepouzidane te vijesti, govore nam o stavu kršćanskih pisaca i kršćanskog javnog mnijenja, posve na liniji Laktancijeve teze o neumitnosti Božje osvete nad bezbožnim progoniteljima. A kršćanstvo je od prvog dana živjelo u Palači. Uspomene na Dioklecijana u Saloni i samoj palači, netom poslije careve smrti, morale su biti jarko obojene događajima iz godina persekucija, pa i iz okolnosti same gradnje. Dovoljno je samo promisliti o toj planini kamena,

⁷ N. Cambi upozorava da su radovi u Mauzoleju mogli trajati i u drugom desetljeću 4. st. Usp. N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 180-181.

⁸ Detaljnije o svim tim vijestima, F. Bulić, *Izabrani spisi* (ur. N. Cambi), Split, 1984., 219-221. O uobičajenoj negativnoj shemi po kojoj se u legendama kršćanskih mučenika iznosi životopis njihovih progonitelja detaljno razglaba magistarski rad V. Lalošević, *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama*, Split 2018.

Ernest Hébrard, *Idealna rekonstrukcija Dioklecijanova mauzoleja u Splitu*, 1912.

ugrađenoj u strukturu Palače, ubranoj u bračkim i trogirskim kamenolomima. Za Dioklecijana su se još povećale muke osuđenika u kamenolomima, kojima se usijanijem željezom utiskivao žig u čelo, o čemu nas izvješćuje glasovito Ciprijanovo pismo. Euzebije, očevidac progonstava, kaže, naravno s mnogo pretjerivanja, da se »mnogim kršćanima vadilo desno oko i presijecala žila na lijevoj nozi i tako hrome, na pol slijepa i izranjene slalo *ad metalla*, da budu mučeni teškim radnjama za koje naumice i nečuvenom okrutnošću bijahu učinjeni nesposobnim«.⁹

Vijesti o životu u Palači nakon careve smrti nisu obilne, a arheološka evidencija nije ni izdaleka još potpuna. No, više činjenica nudi se za reinterpretaciju dosadašnje slike o razvoju tog spomenika u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba. U literaturi se tako više puta navodila bizarna priča Amijana Marcelina o tome kako je 356. godine, za cara Konstancija II., stanovita žena prijavila pred-

⁹ J. Bervaldi, »Progonstvo kršćana«, u: *Spomen-knjiga u prigodi šesnaeste stogodišnjice Milanskog edikta koji se je slavio u Solinu – Spljetu dne 26 – 28 listopada 1913.*, Split 1913.

stojniku službe prefekta pretorija Ilirika Rufinu svoga supruga Dana (Danus) i s njime »skupinu urotnika« za krađu purpurnog pokrova (*uelamen purpureum*) s carevog sarkofaga u njegovu mauzoleju. Uvijek samo u uzgrednom spominjanju, navod se uzimao kao dokaz da je Dioklecijan oktogonalni hram gradio kao mjesto svog trajnog počivališta i da je u njemu stvarno i pokopan.¹⁰

Amijan je najbolji, gotovo šekspirijanski izvor za rimsku povijest od 353./4. do 378. godine – ono što je, na primjer, Tukidid za Peloponeski rat ili Polibije za objašnjenje odnosa Rima s grčkim svijetom od 220. do 146. godine prije Krista. Ali, Amijan je, bez cinizma, pisac neusporedive ljudske znatiželje i, po nekima, uz ponešto pretjerivanja, najveći literarni genij između Tacita i Dantea, pa je upravo tragičan gubitak prvih trinaest knjiga njegove Povijesti (*Res gestae*) u kojima je baš Dioklecijan morao imati itekako žive ocjene.¹¹

No, pročitajmo rečenice o krađi grimiza s Dioklecijanova groba u dijelu Amijanovih Historija gdje se opisuju dostave i klevete u logoru augusta Konstancija i gramzivost dvorjana. Splitska epizoda navodi se kao prvi u kratkom nizu dokaza da je Konstancije II. nadmašio surovost Kaligule, Domicijana i Komoda u procesima ispitivanja optuženih za koje bi posumnjao da ugrožavaju njegovu vlast ili attribute njegova dostojanstva.¹² Sâm Amijan veli (XXI, XVI, 9–10): *Konstancije je izmišljene ili sumnjive zločine nastojao strašnim mučenjima prikazati kao sasvim sigurne [...] imenovao bi nemilosrdne ispitivače [...] onima osuđenim na smrt nastojao je produžiti samrtne muke, ako je to priroda dozvoljavala, a u ponekim dijelovima istrage bio je suroviji i od samog Galijena...* Evo dakle te priče:¹³

XVI, VIII, 3: *U to doba je nekog [...] imenom Dan žena optužila zbog lakših prestupa, kako bi ga zaplašila. Nju je Rufin, koji ju je odnekud poznao, upleo u svoju mrežu; a on je bio taj koji je, uz pomoć podataka dobivenih od državnog opunomoćenika (agens in rebus) Gaudencija, prokazao Afrikana, tadašnjeg na-*

¹⁰ F. Bulić i Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927., 70-71.

¹¹ N. Ivić, *Textus. Istraživanja o Amijanu Marcelinu*, Zagreb 2001., 18. Izvrstan pregled stanja proučavanja Amijanova djela do 1990. godine vidi u recenziji G. W. Bowersocka na knjigu J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus* u kojoj se veli da ta golema knjiga »brings this activity to a triumphant summation and, one might dare to hope, pause for digestion« (G. W. Bowersock, »Review of John Matthews, *The Roman Empire of Ammianus Marcelinus*«, *The Journal of Roman Studies* 80, 1990., 244-250). Čini se, međutim, da su se u međuvremenu Amijanovi proučavatelji samo umnožili.

¹² Vidi, npr.: R. C. Blockley, *Ammianus Marcellinus. A Study of his Historiography and Political Thought*, Bruxelles, 1975., 39-41, 112-113; N. Baglivi, *Ammianea*, Catania 1995., 125, 140-141.

¹³ Amijanovu povijest pronašao je i prepisao (pored rukopisa Apicijeva djela o kuhanju i Lukrecijeva *De rerum natura*) firentinski humanist Poggio Bracciolini u benediktinskom samostanu St Gallen početkom 15. st. Pasusi koji nas ovdje zanimaju imaju više lakuna (prva je, vidjet ćemo, najproblematičnija), pa se od prvih izdanja njihove lekcije u bitnome razlikuju. Stoga smo se odlučili slijediti autoritativno Teubnerovo izdanje Wolfganga Seyfartha (Leipzig, 1978.), koje s najviše opreza spomenute lakune popunjava. Bruna Kuntić-Makvić, kojoj od srca zahvaljujem na prijevodu i dragocjenim komentarima, u značajnoj je mjeri, između ostaloga, popravila uvriježeno čitanje smisla, osobito važne preve rečenice.

mjesnika Panonije, koji je – kako smo ispričali – ubijen zajedno sa svojim gostima. Za nagradu pokazane gorljivosti Rufin je tada bio predstojnik službe prefekta pretorija.

4. Kako je razmetljivo govorio, nakon sramotne obljube nagovorio je lakoumnu ženu na pogubnu varku. Uvjerio ju neka nagomila laži i optuži nevinog muža za uvredu veličanstva i neka izmisli da je ukrao grimizni pokrov s Dioklecijanova groba uz znanje nekolicine, i krio ga.

5. Smislivši to na propast mnogih, u nadi veće nagrade odleti do carevog logora, da bi potakao uobičajene progone. Kad je slučaj objavljen, naređeno je Mavorciju, u to vrijeme pretorijanskom prefektu, čovjeku uzvišene postojanosti, neka zločin ispita strogom istragom. Kao sudrug za saslušanja pridodan mu je Ursul, komes financija, također prokušane strogosti.

6. Kako se u cijelom ovom postupku, već prema običaju vremena, pretjeralo, a budući da se ništa – i pored mučenja mnogih – nije otkrilo, suci su u nedoumici oklijevali, potiskivana istina je najzad izbila na vidjelo. Stjerana u škripac, žena prizna – ne tajeći čak ni sramni preljub – da je Rufin tvorac cijele spletke. Proučivši smjesta zakone [...] složno i pravedno osude oboje na smrtnu kaznu.

7. Na vijest o tome, Konstancije je pobjesnio i, kao da žali smrt zaštitnika svoga života, prijeteći poslao brze konjanike neka se Ursul vrati na dvor, da bi mogao posvjedočiti istinu. On je pak prezreo one koji su ga odgovarali, neustrašivo se probio i ušao u konzistorij, te je slobodna govora i srca rekao što se zbilo. Takvim samopouzdanjem začepio je usta laskavcima i izbavio prefekta i sebe iz teške opasnosti.¹⁴

Prije nego pokušamo podrobnije analizirati priču, pogledajmo tko su *dramatis personae* na sceni. Konstancije II., car koji je vlastoručno pisana pisma potpisivao s »Moja Vječitost«, dobio je upravo u Amijana antologijski portret u često navođenom opisu njegova trijumfalnog ulaska 357. u Rim.¹⁵ Taj posjet Rimu no-

¹⁴ Konstancijevu reakciju možemo predočiti prema više Amijanovih navoda s drugih mjesta, npr. u sceni kad su mu neki poslanici pružili pisma čiji mu se sadržaj nije svidio: »imperator je planuo neuobičajenim gnjevom i, gledajući ih poprijeko, tako da su na smrt bili preplašeni...« (Amm. XX. 9, 2-3).

Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui svpersvnt, (ed. Wolfgang Seyfart), vol I (libri XIV–XXV), Leipzig 1978. Ammianus Marcellinus with an English translation by John C. Rolfe, Vol. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1935.-1939.

¹⁵ Za klasičnu interpretaciju tog opisa usp.: E. Auerbah, *Mimezis*, Beograd, 1976. Amijan priča: »Konstancije, kao da je Janov hram zatvoren a svi neprijatelji hametice poraženi, žarko poželi posjetiti Rim da nakon Magnencijeve propasti nad rimskom krvlju proslavi trijumf bez ikakva naslova. Nikad nije pobijedio nijedan strani narod sam ili hrabrošću svojih vojskovođa; nije ništa dodao carstvu niti je u pogibelji viđen u prvim redovima. Htio je tek puku koji je živio mirno i nije ni želio ni očekivao išta slična pokazati golemi mimohod, stjegove otežale od zlata i sjaj svoje pratnje.« (Amm. XVI.10.1-2) I dalje: »Dok je glasovima sretnog znamenja bio nazvan augustom, nije se zgrozio od gromovite buke kojom su odjekivala brda i obale već se držao nepomično, onako kako se volio pokazivati u provincijama. Svoje je majušno tijelo sagibao prolazeći kroz visoka vrata; kao da mu je vrat u škripu, gledao je ravno ispred sebe, poput kipa, ne okrećući glavu ni lijevo ni desno; nije kimao kad bi se kola zatrešala; nije viđen kako pljuje ni otire ili češka nos ili lice niti kako maše rukom. Usprkos pretvaranju, bijahu to, uz ponašanje u

sio je u sebi i simbolički čin koji je predskazao propast starog svijeta: po njegovoj naredbi je iz dvorane rimskog Senata iznijet žrtvenik boginje Pobjede. Dvor je instalirao 355. i 356. u Milanu, a potom je prešao u Sirmij (*urbium mater populosa et celebris*, mnogoljudna i slavna metropola, kako ga zove Amijan, XXI.10). Njegova pobjeda nad Magnencijem bijaše ujedno trijumf arijanstva koje je 359. na koncilima u Sirmiju i Riminiju proglašeno za državnu religiju.

Dana se obično drži robom, slijedom razrješenja lakune od 11–14 slova u prvoj rečenici pasusa koji analiziramo. Međutim, mnogo logičnijom se čini Pighijeva popuna iste lakune, iz koje se naslućuje da bi Dan mogao biti nekakav dužnosnik – *palatinus* ili *praefectianus*.¹⁶ On bi, dakle, mogao obnašati stanovitu činovničku funkciju u »Aspalatu«, pa bi upravo Amijanova priča mogla biti prva posredna potvrda djelovanja gineceja u »Aspalatu« (*Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho*, kako mjesto, posve službeno, zove *Notitia Dignitatum* 5. st.).¹⁷ Ovo novo rješenje, po kojemu nemamo posla s robom, kako se u pravilu mislilo, nego, po svoj prilici, s nekim od činovnika u rukovodećem aparatu carske tekstilane u Splitu, elegantno razrješuje i prividno proturječje veze između Rufina i Danove žene.

Sam Dan bi, dakle, mogao biti jedan od kršćana, nervoznih zbog sarkofaga cara-persekutora, u salonitansko-splitskom ambijentu koji je sredinom 4. st. morao biti već temeljito kristijaniziran. Osobno ime *Danus* – po riječima Amijanova najautoritativnijeg komentatora P. de Jongea – pripada etnološkom imenu Dani. Mogao bi čak biti Got.¹⁸

Rufin je naročito pitoreskan lik. On je *princeps clarissimus*, u najvećem stupnju državnih činovnika (*agentes ducentarii*), od kojih su se birali predstojnici službi (*officia*) prefekta i najvažnijih civilnih namjesnika za Zapadu i Istoku, odnosno vojnih na Istoku. Preko tih *principes* dvor je čvrsto nadzirao djelovanje provincijskih namjesnika, odnosno u njima imao službene uhode (ako to tako možemo kazati). Rufina poznajemo dobro iz druge Amijanove priče: porastao je u carevim očima nakon što je na gozbi Afrikana, namjesnika Druge Panonije u Sirmiju, preko jednog od svojih ubačenih žbira (znamo mu i ime – Gaudencije), »snimio« neke od gostiju i samog domaćina kada su u pripitom stanju slobodno kritizirali vlast i najavljivali skore promjene. *Uvijek žedan poduzimanja krajnjih*

privatnom životu, biljezi nemalog strpljenja, danog, kako se činilo, jedino njemu.« (Amm. XVI.10.10-11)

¹⁶ Tako prema zapravo proizvoljnom Heraeusovom popunjavanju lakune [*Per id tempus fer.....num quendam nomine Danum* → *Per id tempus fere servum quendam nomine Danum*]. Seyfarth je vodio više računa o veličini lakune i akuzativnom dočetu –num, ali njegovo popunjavanje ostaje jednako problematično: *Per id tempus fere Salonitanum quendam nomine Danum*... Međutim, Pighijeva popuna: ... *palatinum vel praefectianum*, čini se mnogo uvjerljivijom. Za ostale lekcije vidi: *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui svpersvnt*, (ed. Wolfgang Seyfarth), vol I (libri XIV-XXV), Leipzig 1978., 79.

¹⁷ J. Belamarić, »Gynaecium Iovense Aspalathos Dalmatie«, *PPUD* 40, 2004., 5-42. *Notitia Dignitatum Occidentis* dopunjavala se do početka vladavine Valentinijana III. (425. – 455.).

¹⁸ P. De Jonge, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVI*, Groningen 1972., 85.

mjera, i poznat po urođenoj zloći, Rufin je kao na krilima odmah odletio na dvor i vladara, spremnog i otvorenog za sumnje svake vrste, toliko raspalio da su, bez ikakva oklijevanja, na njegovu zapovijest zatvoreni i Afrikan i svi visoki gosti smrtonosne gozbe. Nakon dvije godine zatvora u Sirmiju, sprovedeni su u lancima, pješice, u Mediolan, gdje su mučeni na spravama i na koncu svi smaknuti.¹⁹

Kakve je naravi bila veza Rufina i Danove žene mogao bi riješiti tek filmski scenarij ovog kasnoantičkog splitskog trilera.²⁰ Ne znamo otkud je hvastun Rufin poznavao tu lakoumnu ženu. Možda ju je upoznao tijekom istrage o krađi u splitskom mauzoleju, koja se bez ikakve sumnje stvarno dogodila. Zaveo ju je (*post nefandum concubitum*) lijepim riječima i obećanjima (*ut loquebatur iactantius*).

Rufin se očito pokušao pred očima javnosti i vlasti, čiji je organ bio, pokazati valjanim istražiteljem. U nadi promaknuća želio je, neovisno o pravim krivcima (uostalom kao i mnogi »policajci« kroz povijest), čim prije formalno zatvoriti itekako neugodan slučaj. Ovdje, naravno, ne možemo podrobnije ulaziti u metode tortura koje su se primjenjivale u to doba. Amijan veli, »stvari su se (na propast mnogih) pretjerale prema običajima vremena«. Možda uspomenu na njih čuva navod u Konstantina Porfirogeneta o mučenju kršćana u podrumima i kriptama Palače, premda to može biti i odjek topike persekucija kršćana za Dioklecijana.²¹

Lolijan Mavorcije, kojemu je povjerena istraga o splitskom slučaju nakon što je Rufin »mučenjem mnogih« dovršio svoj dio dokaznog postupka, bio je *praefectus praetorio* (u Iliriku) od 22. srpnja 355. (*CTh* VI 29. Ia) do zime 356., pa time imamo posve precizne vremenske koordinate barem drugog čina drame:

¹⁹ Ammianus XV, III, 7-11. – Amijan je, prošavši Balkanom, osobito dobro upoznao ambijent sirmijske Panonije. U jednoj pak frazi – *Delmata crudus*, »sirov Dalmatinac«, bijesan i okrutan čovjek (odnoseći se na karakter Ursacija koji je 364. postao *magister officiorum*) – prenosi kulturni stereotip koji je prevladavao u Rimu. Vidi: T. D. Barnes, *Representation and Reality in Ammianus Marcellinus*, Cornell U. P. 1998., 111; A. Alföldi, »The Late Classical Ideal of Culture in Conflict with the Illyrian Military Spirit«, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire: The Clash between the Senate and Valentinian I.* (Tr. H. Mattingly), Oxford, 1952., 96-124.

²⁰ Prva rečenica Amijanovog diskursa – *U to doba je nekog [...] imenom Dan žena optužila zbog lakših prestupa, kako bi ga zaplašila* – sigurno upućuje na pretpostavku da su to dvoje imali nataloženih bračnih problema. U komentaru gore navedenih pasusa (prema uvriježenoj lekciji koja je Dana smatrala – robom) De Jonge drži teškim progutati pripovijest da bi *Rufinus, princeps apparitionis praefecturae praetoriana*, započeo vezu sa ženom jednog roba, kolikogod ta gospođa bila šarmantna i frivolna (*versabilis*), i da bi je onda nakon preljuba naveo da optuži svog muža (ponovimo: jednog roba) za *laesa maiestas*. O bračnim vezama između robova i osoba visokog položaja cf. Cod. Theod. 4.6.3; 12.1.6; Nov. Theod. 18.1; Nov. Marc. 4.1; Nov. Maj. 7.1; Nov. Anth. 1.1. Ti se zakoni u pravilu odnose na vjenčanja s osobama ropskog statusa: muž neke robinje postaje i sam rob! Proturječje nestaje kada se uvidi da je Danov status bio određen samo netočnim popunjavanjem jedne lakune u jedinom sačuvanom rukopisu Amijanovih Historija.

²¹ Jedan komentar u samom Splitu, iz doba prosvjetiteljstva, čujemo u: J. Bajamonti, *Zapisi o gradu Splitu* (prev. Duško Kečkemet), Split, 1975., 128. Podrumi Dioklecijanove palače morali su izvorno biti »kuhinje, podrumi, ostave, sobe sluga... a ne, kao što naši pobožni starinari vjeruju, da je Dioklecijan u podzemlje zatvarao kršćane i davao da ih rastrgaju zvijeri ili mučio na drugi način. Ali, ja se nadam da će moji čitatelji dopustiti da ne vjerujem sličnim bajkama.«

kasno ljeto i jesen te godine! To je isti Mavorcije kojemu je Julije Firmicije Materno s iskazima pohvala posvetio svoj glasoviti traktat o astrologiji (*Matheseos libri VIII*).²² Valja odmah kazati da je njegovo imenovanje na mjesto istražitelja splitskog slučaja posve logično i to ne samo stoga što on, kao i komes Ursul, pripada carskom konzistoriju, nego i zato što u to vrijeme pravdu u Prizivnom sudu provodi upravo pretorijanski prefekt (i iznimno u prvom stupnju).²³

Mavorciju je za suradnika određen Ursul, zapravo središnji lik čitave priče – jedan od iznimno rijetkih pozitivnih likova Amijanova svijeta. On je *comes sacrarum largitionum*, »nadglednik carske riznice«. ²⁴ Pod njim je bio niz specijalnih financijskih organa: u Iliriku, na primjer, *Rationalis summarum Pannoniae secundae, Dalmatiae et Saviae*, kao i *Comes largitionum per Illyricum* (Not. dig., 188), koji je po rangu bio skoro jednak namjesniku. O komesu *largitionum per Illyricum* bili su ovisni prepoziti (npr. *Praepositus thesaurorum Salonitanorum*), upravitelji državnih radionica, prokurator, kojih je u Iliriku bio priličan broj (primjerice *Procurator monetae Siscianae*), također i *Comes metallorum per Illyricum* (koji je nadzirao rudnike zlata u unutrašnjosti). U Saloni je, vidjeli smo, postojao i zasebni ginecej, sigurno povezan s onim u Aspalatu, a ondje se nalazila još i posebna radionica za bojadisanje svile i vune grimiznom bojom – *bañum*, kao i tvornica oružja – *fabrica Salonitana armorum*, gdje su se proizvodile kacige, oklopi, rukavice itd., pod neposrednom upravom magistra *officiorum*.

To što pravu istragu o krađi grimiza s Dioklecijanova groba provodi baš *comes sacrarum largitionum* ukazuje, želim to podcrtati, ne toliko na carevu želju

²² *Quintus Flavius Maesius Egnatius Lollianus, signo Mavortius* bijaše namjesnik Kampnije (328. – 335.), *comes Orientis* od 330. do 336., prokonzul Afrike od 334. do 337., *praefectus urbi* 342., konzul 355. i pretorijanski prefekt 355. – 356. godine pod Konstancijem (u Iliriku), što sve je posvjedočeno sa sedam sačuvanih natpisa i više isprava. (Bio je i uvjereni poganin.) Vidi: A. H. M. Jones, J. R. Martingale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I (A.D. 260–395), Cambridge, 1971., 512-514; E. J. Kenney, *The Cambridge History of Classical Literature*, Cambridge University Press 1983., 88.

²³ O nadležnostima divovskog ministarstva koje je pokrивao Pretorijanski prefekt vidi: A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, the English Un. Press, London 1948., 20-23. PP bijaše vrhovni sudac, koordiniran s imperatorom koji nije primao priziva sa suda, s jurisdikcijom nad svim parnicama. Konačno, budući da je kroz svoje vojne, financijske i sudske dužnosti bio u stalnom doticaju s provincijskom administracijom, imao je potpunu kontrolu nad njom, pa je preko njega car odašiljao instrukcije prema provincijskim namjesnicima. Pored svega ostaloga, angažman obojice bio je u splitskom slučaju itekako logičan: CSL je izravno pod sobom imao ginecej, ali je PP bio zadužen za distribuciju odjeće. – O genezi i prirodi pretorijanske prefekture u doba Konstantina i njegovih sinova vidi: T. D. Barnes, »Praetorian Prefects, 337–361«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94, 1992., 249-260.

²⁴ Za Ursulovu biografiju vidi: A. H. M. Jones, J. R. Martingale & J. Morris, *op. cit.* (22), 988; R. Delmaire, *Largesse sacrées et Res privata. L'Ararium impérial et son administration du IVe au VIe siècle.*, Rome, 1989., 34-35. O funkcijama koje je obnašao *comes sacrarum largitionum*: R. MacMullen, »The Emperor's Largesses«, *Latomus* XXI, 1962., 159-166; R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire romain, de Constantin à Justinien. I. Les institutions civiles palatines*, Paris 1995., 119-140, a za njegove ingerencije nad tkalačkim atelierima (*gynaecea, textrina, linificia*) poput splitskog, usp. spec.: 135-136.

da stvar na čistac istjera jedna, po Amijan, zaista pravična i stroga osoba, koliko na činjenicu da se zločin dogodio u prostoru koji je pod izravnom jurisdikcijom najvišeg financijskog organa u carstvu. Proces, dakle, ne vodi nitko s razine provincijskog politburoa, nijedan od organa u Saloni. *Comes sacrarum largitionum* izravno je nadzirao rad gineceja poput Jupiterova u Aspalatu. Slika Ursula koji se probija između oblaka dvorjana, čankolizaca i eunuha, kojima se Konstancije okružio, a koji ga odgovaraju da pristupi gnjevnome caru, govori rječito o njegovu značaju kao i o autoritetu njegove funkcije.²⁵

Na sceni su još *agentes in rebus* (koje je uveo baš Dioklecijan), povjerenici, poklisari koji su, osim policijskih zadaća, prenosili poruke i zapovijedi viših instancija, nadzirali državnu poštu i državne pogone, bavili se stranim poslanicima itd. Oni caru javljaju vijest o egzekuciji Rufina i Danove žene.²⁶

Crimen laesae maiestatis, zbog kojeg se vodio čitav proces, izvorno je koncipiran kao uvreda rimskog naroda, pa August i Tiberije kao pučki tribuni mogu tu premisu u punoj mjeri primijeniti na vlastite osobe.²⁷ Paulove Sentencije imaju zakon: kad netko izbriše natpis na grobnici, poruši kip ili nešto odatle skine, odnese kamen ili stup premisu u punoj mjeri primijeniti smatra se da je oskvrnuo grob. No, tek početkom 3. st. čujemo o violaciji groba kao povredi pod krivičnim zakonom!²⁸ Ipak, u očima Konstancijevih istražitelja, mnogo veći grijeh od oskvrnuća Dioklecijanova groba bio je u činu krađe samog grimiza.²⁹ Purpur je

²⁵ Pošteno komes Ursul zadužit će poslije cezara Julijana koji se našao u financijskom škripcu spram legija u Galiji. Ipak, taj će ga poslije, kao august, dati smaknuti u zimu 361./362. – piše opet Amijan – ugađajući bijesu vojnika u Kalcedonu.

²⁶ Dioklecijan se osjećao toliko sigurnim da nije trebao političku špijunažu koja je s vremenom, od Konstantina, upala u ruke korporaciji *agentes in rebus*. Ona je uskoro postala opasnom po sam režim, degenerirajući u kliku koja, osobito u udaljenim provincijama, manipulirala lažnim optužbama oko imaginarnih zavjera, čega su se užasavale stare i respektabilne familije u Galiji, Hispaniji, Siriji i drugdje, prisiljene da štošta žrtvuju strahu od takvih denuncijacija. (Usp.: J. Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (prev. Moses Hadas), Routledge & Kegan Paul td., London 1949. (ed. 1952.), 69; R. Delmaire, 1995., 98 i d.)

²⁷ O notorno kompliciranom konceptu *laesae crimina maiestatis*, formuliranom već u republikansko doba, i o pažnji koju Amijanove *Res Gestae* pridaju *maiestas* procesima, vidi: H. Funke, »Majestäts- und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus«, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 10, 1967., 145-175; R. A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967. (ali, usp. i recenziju: R. MacMullen, 1970., 117-118); J. Den Boeft, D. Den Hengst, H.C. Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXI*, Groningen, 1991., 175-176. Za *crimen laesae maiestatis* vidi: XV.2.1, XVI.8.4, XIX.12.1, XXII.9.8, XXVI.10.13 ili pak za *maiestatis imminutae* (XXVIII.1.11, XXVIII.1.44, cf. 29.2.2 *imminuendae consocios maiestatis*, XXI.16.9 *maiestatis imminutae vel laesae* i XIV.7.7 *pulsatae maiestatis imperii reus*).

²⁸ Paulo, *Sentencije* (priredio i preveo Ante Romac), *Latina et Graeca*, Zagreb 1989., 73; A. Momigliano, *Claudius. The Emperor and his Achievement.*, Cambridge., 1934. (reprint 1961.), 101, n. 36.

²⁹ God. 14., Augustova mrtvačka nosila bijahu prekrivena purpustom (ako je vjerovati Dionu Kasiju 56. 34.). No njegov navod vjerojatnije zrcali praksu 3. st., čime smo još bliži Dioklecijanu i problemu značenja *veluma* nad njegovim grobom. M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity* (Latomus coll. vol. 16), Bruxelles, 1970.

postupno povezan s carem kao posebna insignija, osobito kao *toga picta*, njegova trijumfalna odjeća, ili kao generalski plašt – *paludamentum*, koji je nosio u ceremoniji investiture. Uvedena je i institucija *adoratio purpurae*, ceremonijal »ljubljenja purpura«, pri audijencijama. Čitav je proces za Dioklecijana, u vrijeme njegove revizije dvorske etikete, doživio preokret: otada purpur dobiva razrađene simboličke valere apsolutističke vlasti. Porfir kao kamen (mahom egipatski), dobiva sada ekskluzivne prerogative cara, što se najbolje vidi iz činjenice da je porfir uglavnom jedini mramor koji se upotrebljavao za portrete Dioklecijana i sucareva, odnosno da su se oni odsad pokapali isključivo u porfirnim sarkofazima. Maksimijan je bio sahranjen u sarkofagu od porfira, kao i Valentinijan, a uočeni su fragmenti porfira koji su po svemu sudeći pripadali smrskanom Dioklecijanovu sarkofagu.³⁰

Purpur prati cara u kasnom Carstvu »od kolijevke do groba«. Carevi se »rađaju u purpuru«, tj. u sobi (*Porphyra*) od porfirnih zidova u palači. Nose purpurnu dijademu i komplet svilene odjeće obojane purpurom, poput susjednih perzijskih vladara. Otud termini *purpuram sumere* (uzići na tron), *natales purpurae* (dan komemoracije investiture s carskom purpurnom odjećom), te *divina purpura* (od 6. st.).³¹

Amijan (XIV, VII, 20 i XIV, IX, 7) donosi još jednu kafkijansku priču, analognu splitskoj, koja se zbila dvije godine ranije. Konstancije će 354. otkriti da se u Tiru (u još jednom velikom carskom gineceju) potajno proizvodi purpurna odjeća. Nije se znalo tko ju je naručio, niti čemu služi. Istraga se proširila na mnoge ljude različita položaja.³² Premda je potom utvrđeno da su se izrađivale tek purpurne tunike bez rukava (najvjerojatnije *blatta* – za privatno pokazivanje), Konstancije je posumnjao na urotu. Namjesnik i njegov sin (obojska se zovu Apolinar – Appollinaris), bijahu uhićeni i optuženi, a radnici podvrgnuti torturi (mnogi u istrazi i ubijeni) umiješali su i đakona po imenu Maras, koji ni pod mukama ništa nije priznao. S jedne strane se dokazivala potkupljenost aparata koji je u carskim radionicama uspio proizvoditi za svoj račun; s druge se vidi da su postojali strogi propisi kojima su se – u vječitom strahu od uzurpatora – specifične carske insignije čuvale od krivotvorenja, odnosno dupliciranja. U isto doba jedan se bogataš u provinciji Akvitaniji upropastio jer je platno kojim je pokriva stol imalo široke purpurne obrube! (Amm., XVI.8.8)³³ Karakteristično je, međutim,

³⁰ Frane Bulić, *Izabrani spisi* (ur. N. Cambi), Split 1984., 486; H. Kähler, »Split i Piazza Armerina. Rezidencije dvaju Careva-tetrarha«, *Urbs*, 4, 1961.-1962., 207; M. Reinhold, *op. cit.* (29), 59. Nove pogleda o izvornom izgledu tog sarkofaga donosi: E. Marin, »La tomba di Diocleziano«, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. LXXVIII, 2006., 499-526; isto na hrvatskom: »Dioklecijanova grobnica«, *Folia archaeologica balcanica*, 1, 371-390. Najnovije pronađeni fragmenti porfira pronađeni prilikom radova Konzervatorskog odjela u Splitu na obnovi pločnika katedrale 2017. godine izloženi su u Muzeju sakralne umjetnosti u Splitu na Peristilu.

³¹ M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity* (Latomus coll. vol. 16), Bruxelles, 1970., 62, 68.

³² Kako je u to doba tekla procedura optužbe, ispitivanja, torture izlaže: J. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge Un. Press, 1999., 118-129.

³³ (Amm., XVI.8.8.) *Neki stari prevejanke bio je pozvan na sjajnu gozbu u uglednom društvu, kakve su česte u ovim krajevima. Kad je vidio purpurne obrube na prekrivačima*

Fragmenti porfira pronađeni prilikom istraživanja pločnika katedrale 2017.

da jedan Julijan (360. – 363.) ležernije mari za te regule: kada je neki građanin Ankire bio optužen da je načinio odjeću od svile obojane purpurom, doznajući da se time taj prikazuje samome sebi u intimi doma, još mu je i purpurne papuče poslao, da kompletira carsku odoru, odnosno, »da pokaže što vrijede tričave krpe bez najviše moći« (Amm. 22.9.11.).³⁴

Imamo, međutim, niz dokaza moralizatorske kritike i ismijavanja pažnje koja se pridavala grimizu. Rimski tradicija pamti da je u bitki kod Akcija Kleopatrin zastavni brod jedrio pod purpurnim jedrima (Plinije, HN, 9.22) što je cliché po mjeri rimskog poimanja ispraznog iskazivanja raskoši na Orijentu. Ludovanje za purpurom odražavali su i snovi. Artemidor u Sanjarici nudi objašnjenje: san s purpurnom odjećom predskazuje nadolazeću službu i prestiž. Kvintilijan moralizira o neprikladnosti purpura za starce i dječicu: »Što neće željeti kad porastu djeca koja pužu po grimizu?«. Ima mnogo dokaza za kolebanje kršćana u odnosu prema purpurnom ruhu koje je, ipak, ubrzo ušlo u standardnu ikonografiju Krista, Marije, anđela. Grimiz se, istodobno, doživljavao (kao i u ranih muslimana) kao boja-simbol dekadentnog luksuza.³⁵ Kao ranije Atenjani, stoici i cinici, tako i ra-

(toliko široke da ih je vješta posluga namjestila tako da se s obje strane stapaju u jedan obrub), zatim stol zastri sličnim stolnjacima, povukao je obim rukama vanjski dio svoje hlamide i namjestio je kao da je carski ogrtač. I to je upropastilo jednu bogatu kuću.

³⁴ God. 396. uočena je rupa u zakonu pa Teodozije, Arkadije i Honorije zabranjuju proizvodnju imitacija dviju *sacrae murices* (carskih purpura) pod prijetnjom smrtno kazne. (Cod. Just., 11.9.3) Uskoro će pak svi purpurni plaševi i tunike obojani visokokvalitetnim morskim purpurom biti uklonjeni iz privatne uporabe i postati isključivo carskim prerogativom. Usp. M. Reinhold, *op. cit.* (31), 66.

³⁵ Unatoč svemu, na tržištu će (dokazuje Edikt) još uvijek ostati i široka ponuda purpurnih odjevnih predmeta pa i najkvalitetnije dvostruko obojene grimizne svile (*blatta serica* ili *sericoblatta*): za funtu se plaćalo čak 150.000 denara, koliko je u Dioklecijanovu Ediktu o cijenama koštao najskuplji pojedinačni objekt – lav prve klase. Funta sirove neobojane svile koštala je samo 12.000 denara. (Za usporedbu: jedan uvježbani rob može koštati 70.000 denara (ili gotovo funtu zlata), ostarjela robinja 10.000; prosječna cijena muškog roba [16 – 40 god.] iznosi 35.000 denara.) Usp.: S. J. J. Corcoran, *The Empire of*

no kršćanski očevi, primjerice Tertulijan, osuđuju uporabu purpura kod kršćana, smatrajući je »đavolskom pompom«, jer su se grimizom zaodijevali poganski svećenici i njihovi bogovi. Nismo li tu izravno došli do motiva nepoznatih splitskih konspiratora?

Bit će, dakle, da se, u Danovu slučaju, radilo o činu posve svjesnog oskvrnuća, o pothvatu svojevrsne kršćanske odmazde nad sarkofagom cara koji će kao najgorljiviji persektor kršćana ostati u dubokom sjećanju stoljeća koja su dolazila. Bez obzira na to tko je na kraju ukrao pokrivač s Dioklecijanova groba, očito je da mu taj grimiz nije mogao služiti ni za kakvu stvarnu svrhu. Amijanov zapis mogao bi zapravo biti znakovit dokaz početka obračuna kršćanstva s relikvijama poganstva u samoj Palači. Indikativna je još jedna neuočena činjenica: baš te 356. godine, Konstancijevim ediktom zatvoreni su svi poganski hramovi u Rimu i, osobito, u većim središtima, pa je vjerojatno tako bilo i u Splitu koji se nalazio pod izravnom carskom paskom.³⁶ Dana, odnosno one koji su se već usudili oskvrnuti Dioklecijanovu grobnicu, to je zacijelo moglo okuražiti na korak dalje u makar simboličkom obračunu s uspomenom na cara-persekutora. Valja reći da bi se iz rekonstrukcije čitave priče moglo zaključiti da Dan sâm nije bio među urotnicima. Ali, i tu ostajemo u nedoumici. Naime, brzina kojom su Rufin i Danova žena bili osuđeni i smaknuti (umjesto da su sprovedeni, kao što bi se očekivalo, na suđenje u carev logor) mogla bi upućivati na to da su Ursul i Mavorcije, poslani suci, nastojali čim prije ukloniti neugodnog aspiranta »na veće nagrade« (kako za Rufina veli Amijan), pa su oni i sami mogli istragu provesti linijom nekih svojih ideja. Bilo kako bilo, zamisao profanacije Dioklecijanove grobnice morala je biti rođena u privatnim, nikako ne i u nekim službenim planovima, jer su čuvanje i poštovanje sakrosantnih carskih relikvija svakako i dalje imali nužnu državotvornu dimenziju, a sam Dioklecijan ostao je, unatoč fami persekutora, jednim od legitimnih predšasnika linije careva koja mu je slijedila.

the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284–324, Claredon Press Oxford., Oxford, 1996., 226/n.124; M. Reinhold, *op. cit.* (31), 48-49, 59-60.

³⁶ Cod. Theodos. I. xvi. tit. x. leg. 4. *Placuit omnibus locis atque urbibus universis claudi protinus templa, et accessu vetitis [treba: vetito] omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos a sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte hujusmodi perpetraverit, gladio sternatur: facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari: et similiter adfligi rectores provinciarum si facinora vindicare neglexerint.* (»Određuje se svim mjestima i svekolikim gradovima da smjesta zatvore hramove te da se zabranom pristupa uskrati svim izopačenima dozvola da vrijeđaju. Želimo također da se svi suzdrže od žrtvovanja. Ako bi se našao itko kriv za to, neka ga posiječe mač; određujemo da se i imovina smaknutog prisvoji za riznicu. Isto neka snađe upravitelje pokrajina ako su propustili kazniti zločine.«) Više sličnih zakona promulgiranih tijekom stotinjak godina 4. i 5. st. pokazuje, međutim, da nisu bili posvuda rezolutno provedeni. Charles Picard smatra da je rušenje tuniških hramova u Mactaru i Cuiculu (Djemila) moglo predstavljati odjek tog Zakona, ali i u tom slučaju – »takve mjere su izgleda bile iznimne« (Ch. G. Picard, *La Carthage de Saint Augustin*, Paris, 1965., 104). Znamo da u to isto vrijeme gradski prefekt u Rimu nije samo poganin nego i energična javna osoba koja posvećuje hram Apolonu 357., a uz to je – tada ili malo poslije – glavni svećenik Veste i Sola! R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, Yale Un. Press, New Haven and London, 1984., 97, 162/n. 32.

Logika da se radilo o činu svjesne profanacije careva groba bila bi potvrđena, ako bismo utvrdili sa sigurnošću da su salonitanski, naronitanski, ninski hramovi, a vjerojatno i hramovi u ostalim većim gradovima u provinciji, upravo sredinom 4. st., ili u njegovoj drugoj polovici, bili zatvoreni, zapušteni ili čak srušeni – a u dokaze ne sumnjam s obzirom na uvjerljivu, makar dosad nesistemiziranu arheološku evidenciju. To pitanje ću otvoriti na drugom mjestu, gdje ću iznijeti niz argumenata u dokazivanju da je Dioklecijanov mauzolej, kao i Mali hram, bio konvertiran u kršćansku crkvu već početkom ili tijekom 5. st., a ne tek sredinom sedmoga kao što izvještava srednjovjekovni splitski kroničar Toma Arhidakon! Tu kanim proširiti sliku o zamahu ranokršćanske gradnje u Splitu (eklatantan primjer je morala biti gradnja crkve sv. Eufemije u prvoj polovici 5. st. pred tada još otvorenim Zlatnim vratima), koju sam u osnovama ocrtao već prije više od 20 godina. Sve to, vjerujem, govori o mnogo kompleksnijoj slici povijesnog razvoja tzv. Dioklecijanove palače³⁷, od prvog dana njezina nastanka do konca kasne antike. Palača, dakle, nije bila *shuttle* – (kako se to najčešće čini kad čitamo većinu onoga što se donedavna o njoj pisalo) – koji čeka da padne Salona i život u njemu krene dalje.

Ne možemo, naravno, pratiti sve fasete događaja u kasno ljeto i zimu 356. godine, analizirati kako je splitski proces bio pokrenut i prema analogijama iz vremena izračunavati broj ljudi podvrgnutih torturi i smaknutih. Ne treba ovdje razglabati ni o sudskim kompetencijama ili o preciznijem pravnom položaju splitske građevine u to doba. Amijanov ekskurs dosad je u literaturi prošao gotovo bez analize. Don Frani Buliću služio je kao potvrda postojanja Dioklecijanova groba u Splitu, a kritički komentari tog poglavlja svedeni su tek na filološku analizu, pa je De Jonge čak bio u nedoumici gdje je uopće bilo Danovo obitavalište (u Panoniji ili Iliriku) i gdje se vodio proces (po njemu u imperijalnom komitatu u Milanu).³⁸

³⁷ J. Belamarić, *The First Centuries of Christianity in Diocletian's Palace in Split*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III), Città del Vaticano – Split, 87-89, 1998., 55-68.

³⁸ F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.* (10), 24, 70–2; P. De Jonge, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVI*, Groningen, 1972., 89-90. Izolirano je novo mišljenje Ž. Rapanića koji Amijanov navod smatra samo anegdotom bez povijesne osnove, uvjeren da je carev porfirni sarkofag bio razbijen ubrzo nakon 313. godine, »kada je uslijedila kršćanska represija«. (Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., 70-71) Takvo mišljenje, bez ikakve sumnje, simplificira problem kršćansko-poganske ne/tolerancije koja nije mogla biti instantne naravi, nego nimalo kratak proces. Proturječi mu i poznati spomen Dioklecijanova groba u Sidonija Apolinara (oko 430. – 488.), ma kako ga interpretirali. Uostalom, malo je važnih faktografskih grešaka dosad pronađeno u Amijanovu djelu, čak i kad rekonstruirao događaje kojima nije osobno nazočio. Za dokaze da je dobro poznao »documents préfectoraux« vidi: G. Sabbath, *La méthode d' Ammien Marcellin*, Paris, 1978., 183–4, kao i: E. D. Hunt, »The Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus«, *The Classical Quarterly*, 35, 1985., 189. Ipak, premda se od Gibbona, koji je držao da je Amijan »an accurate and faithful guide«, uvijek ističe njegova pouzdanost, ima recentnih analiza koje spominju i nekoliko primjera distorzija povijesnih činjenica, o čemu vidi: T. D. Barnes, *op. cit.* (19), 18-19.

Bilo kako bilo, prvi sudski proces što se vodio u ovom gradu koji je u to doba još uvijek neobična kombinacija imperijalne palače i vojničke tekstilne radionice, proces u kojemu se otkriva *love affair* predstojnika službe pretorijanskog prefekta sa ženom čovjeka optuženog da je ukrao grimiz s carskog groba, istraga u kojoj na sceni nalazimo istražitelje ranga ministra financija, te guvernera jedne od najvažnijih carskih provincija, pa dvorske špijune i dvorske intrige, strahove dužnosnika carskog konzistorija, najstrašnije torture, lažna obećanja i nadanja – nije li sve to dostojno jednog prvog filmskog scenarija, smještenog u piranesijevskom *settingu* carskih kripti i podruma? Zamislimo samo sudsku inspekciju hramova oko Peristila, možda među zadnjim poganskim hramovima podignutim u Carstvu!

Amijanova Povijest (*Res gestae*) preživjela je samo u jednom rukopisu iz 9. st. (u Bonifacijevoj Fuldi), kopiranim vjerojatno samo stoga što se tekst dobrim dijelom bavi Germanijom četvrtog stoljeća (Pitanje je što bismo bez tog teksta znali o »barbarskim invazijama«.). Kratka splitska priča od samo 15 rečenica, ispisana Amijanovom majstorskom rukom, rafiniranim književnim izričajem crta čulni uzorak opore teksture kasnoantičkog života. Najljepše je kada stvarna istina izgleda kao da ju je zapleo romanopisac. Ali, ne zaboravimo, Amijanov stil odgovara onome što jedan povjesničar zove *Farbenpracht* i *Farbenliebe* toga vremena (nastao vjerojatno kao refleks izmještanja središta Carstva na istok). Ta priča nas također upozorava koliko malo znamo o tom vremenu u Palači-radionici, vremenu u kojemu su dokumenti mračno zašutjeli, o svijetu opijenom krvlju, umornom od straha. Amijanova Povijest može za *motto*, veli A. Momigliano, imati njegove vlastite riječi: *quisquis igitur dicta considerat, perpendat etiam cetera quae tacentur* (XXIX. III. I) – tkogod dakle razmatra ono što je rečeno, neka uvaži i ono o čemu se šuti. U posvemašnjoj oskudici pisanih izvora o životu Palače u stoljeću kada je izgrađena – a ovdje smo dobili i nekoliko imena prvih njenih posjetilaca nakon Dioklecijanove smrti – rečenice koje je mogao temeljiti na izravnom uvidu dosjea rimske prefekture, traže iscrpnu analizu i, koliko god je moguće, dopunu.

Kad je s careva groba dignut grimizni pokrov, Dan je zacijelo mislio da će se otvoriti scena jednog novog, pravednijeg kršćanskog doba. Umjesto toga, samo koje desetljeće poslije, veliki salonitanski biskup Hesihije morat će pitati hiponskog oca Augustina bliži li se to kraj svijeta, a on ga razuvjerava: »rimski svijet iskusio je ranije i težih stradanja«, zacijelo misleći na Vergilijev stih – *forsan et haec olim meminisse iuvabit*.³⁹ Dioclecijanova građevina omogućila je da taj svijet preživi, da se pretopi u novo doba i u nove povijesne vrijednosti, a njegov mauzolej, ironijom sudbine, postat će već početkom 5. st. – crkva!⁴⁰

³⁹ Za sjajno pismo sv. Augustina biskupu Hesihiju, *De fine Saeculi* (Epist. cxcix) vidi: P. Brown, *The Rise of Western Christianity*, Cambridge, MA, 1996, 54-56. Također: D. Farlati, *Illyricum sacrum II*, Ecclesia salonitana, Venetiis 1753, 80, 83; F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1912-13, 29.

⁴⁰ Ovaj članak – koji je sadržajem blizu trajnih znanstvenih preokupacija Profesora Nenada Cambija – bio je napisan davne 2005. za zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog iste godine u Splitu: *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja* (ur. N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split: Književni krug,

THE PROFANATION OF DIOCLETIAN'S GRAVE ACCORDING TO AMMIANUS MARCELLINUS (XVI, VIII, 3-7)

Joško Belamarić

The article analyses the historical circumstances behind the story of Ammianus Marcellinus (XVI, VIII, 3-7), according to which a certain woman, in the year 356, during the reign of Constantius II, made a report to Rufinus, the chief steward of the praetorian prefecture of Illyricum, accusing her husband Danus and »a gang of plotters« of the theft of the purple robe (*uelamen purpureum*) from the sarcophagus of the emperor in his mausoleum in Split, of the crime, then, of lèse-majesté, of the most serious affront to the imperial majesty. In the subsequent inquiry, it later turned out that Rufinus had persuaded this woman by a tissue of lies to charge her guiltless husband.

Always only in a passing comment, the story is taken as a proof that Diocletian built his octagonal temple as a place for his eternal resting place and that he was in fact entombed there. Ammianus, with his acute and impassioned evaluations of contemporary real politics and characters, described the trial that was conducted in the city, at that time still an uncommon combination of imperial palace and factory for army textiles (*Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho* as the place is called, in entirely official terms, in *Notitia Dignitatum* at the beginning of the 5th century). The Split episode is mentioned as the first in a series of proofs that Constantius II exceeded the severity of Caligula, Domitian and Commodus in the processes of interrogating accused persons who were in any way suspected of having threatened his rule or the attributes of his dignity.

The many people put to torture during the investigation must have been working people and officials in Diocletian's *gynaecium*. The investigation was conducted, highly logically, by Ursulus, count of the largesses, that is, the head of the sacred state treasury, under whose direct jurisdiction the *gynaecium Io-*

2009.). Nije, međutim, nikad tiskan, jer je prije objavljivanja zbornika postao poglavlje autorove disertacije (*Dioklecijanova palača. Razmatranja o okolnostima utemeljenja i izvornoj funkciji*), a u njoj se po tadašnjim propisima zagrebačkog Sveučilišta nije smio naći rad koji je u tisku. Ovdje se donosi tek s novim recenzentskim sugestijama Hrvoja Gračanina, kojemu kolegijalno i prijateljski zahvaljujem. – Poznavajući literaturu koja je u međuvremenu tangirala problem ovdje analiziranog Amijanovog pasusa, vjerujem da čitatelj neće biti zakinut za nekoliko ispuštenih bibliografskih jedinica u kojima se naša priča usputno spomenula. Upućujem ga tek na studiju Ivana Basića, »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016.), 165-198, u kojoj je autor u potpunosti prihvatio stajališta koja sam iznio u poglavlju spomenute disertacije, za razliku od Željka Rapanića, koji je svoj raniji stav (2007., 70-71), da je riječ o pukoj anegdoti, dodatno »pojačao« u članku »Tri ljubavne anegdote kao povijesni izvor«, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*. Trilj, 2010., 207-212. Nakon što sam u travnju 2019. predao ovaj tekst u tisak, ugodno sam se uznenadio dobivši u ruke "povijesni krimić" u kojemu je moj prijatelj Dino Milinović priču o Danusu i Dioklecijanovom sarkofagu vješto upleo u roman pod naslovom *Marulov san*. Na tome sam mu zahvalan koliko i na činjenici što je bio veoma blagonaklon u svojstvu jednog od ocjenjivača moje disertacije, u kojoj je ovaj tekst činio kodu.

vense in Aspalathos lay, and by *Lollianus Mavortius – praefectus praetorio per Illyricum*, known to us as the dedicatee of an important book about astrology by the Late Antique writer Julius Firmicius Maternus, lavishing on him numerous encomiums.

It is worth pointing out at once that appointment of Lollianus Mavortius to the position of examining magistrate in the Split case was very logic, not only because he, like count Ursulus, belonged to the imperial consistory, but because at that time justice in the appeal court was carried out by the praetorian prefect, as it was on occasions in the court of first instance.

Ursulus was appointed Mavortius' collaborator; in fact, he is the central character in the whole story, one of the exceptionally rare positive characters in the world of Ammianus. He was count of the sacred largesses. A number of special financial bodies were underneath him: in Illyria, for example *Rationalis summarum Pannoniae secundae, Dalmatiae et Saviae*, as well as *comes largitionum per Illyricum*. (Not. dig., 188), in rank almost equal to the governor. Dependent on the counts *largitionum per Illyricum* were the *prepositi* (for example, *Prepositus thesaurorum Salonitanorum*), managers of the state workshops, procurators, of which there was a fair number in Illyria (for example, *Procurator monetae Siscianae*) and also the *Comes metallorum per Illyricum* (who controlled the gold mines in the interior). In Salona there was also a separate gynaecium, certainly connected with that in Aspalato; also there was a separate workshop for dyeing silk and wool with scarlet – *bafium*, as well as a weapons factory – *fabrica Salonitana armorum*, where helmets, gauntlets, breastplates and so on were produced, under the direct control of the *magister officiorum*.

The real investigation into the theft of the purple from Diocletian's tomb was carried out precisely by the *comes sacrarum largitionum*; this shows, it should be underlined, not so much the emperor's wish to get things into the open by a really righteous and strict person, as Ammianus would have it, rather the fact that the crime happened in the premises that were under the direct jurisdiction of the highest financial officer of the empire. The procedure was not conducted by anyone from the level of the provincial politburo, not by any of the officers in Salona, which at that time was the head of the diocese of western Illyria, the prefecture of Italia (composed of seven provinces). Ursulus' authority in the case of this enquiry is thus extremely significant. The *comes sacrarum largitionum* directly oversaw the work of the gynaecia, like that called after Jupiter in Aspalato.

Rufinus is a particularly picturesque character. He was *princeps clarissimus*, in the highest rank of state officials (*agentes ducenarii*), from whom the heads of the *officia* of the prefects and the most important civil governors for West and East were chosen, or for the military in the East. Via these *principes*, the court was able to keep a close eye on the working of the provincial governors, that is, they had official spies (if we can really say that). We recognise Rufinus from a second Ammianus story (XV, III, 7-11).

Danus is usually considered to have been a slave, according to an actually rather arbitrary repair by Heraeus of a lacuna of some 11 to 14 letters in the first sentence [*Per id tempus fer.....num quendam nomine Danum* → *Per id tem-*

pus fere servum quendam nomine Danum]. But Pighi fills this same lacuna by venturing that Danus might have been some official – a *palatinus* or *praefectianus* (in his supplement: *palatinum vel praefactianum*), which does seem a more logical solution. He might, then, have had some official standing in Aspalathos, and Ammianus' story could well be an indirect confirmation of the operations of the *gynaecium* in Aspalathos. This new approach, in which we are no longer dealing with a slave, as has been commonly thought, but, probably, with one of the officials in the management of the imperial textile factory in Split, elegantly explains the apparent contradiction of the affair between Rufinus and Danus' wife. We have no knowledge of how the cunning Rufinus became acquainted with this thoughtless woman. Perhaps he met her during an investigation into the theft in the Split mausoleum, which without any doubt really did happen. He seduced her (*post nefandum concubitum*) with fine words and promises (*ut loquebatur iactantius*).

Ammianus' account might have been a significant proof of the beginnings of Christianity's squaring of accounts with the reliquaries of paganism within the Palace. It was in that same year, 356, that by the edict of Constantius all the pagan temples in Rome and elsewhere in major centres (which would have included Split, which was under direct imperial control) were closed down. This could well have emboldened the Split conspirators to take steps in squaring accounts with the irritating presence of the mortal remains of the emperor-persecutor in the midst of the Split palace-factory, which at that time was already certainly in the process of Christianisation.

The sentences that Ammianus might have based on a direct inspection of the dossier of the Roman prefecture certainly demand to be analysed in detail and, as far as is possible, supplemented. The short Split story penned in 15 sentences of Ammianus' masterly hand, in refined literary expression, sets forth a poignant sample of the harsh texture of life in later antiquity. It is also an important historical source, in the context of the great paucity of written sources about the life of the Palace in the century in which it was built, and provides us with some of the names of its first visitors after the death of Diocletian.